

**Красовська О. О., к.пед.н., доцент, Миронюк А., ст. магістратури педагогічного факультету (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)**

## **ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ГАЛУЗІ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ**

***Анотація.** В статті досліджено особливості впровадження особистісно орієнтованого підходу до педагогічної підготовки майбутніх учителів початкової школи у гуманітарному університеті в галузі мистецької освіти. Визначено основні технології особистісно орієнтованого підходу: диференційоване та проблемне навчання, ігрові, інформаційні технології, кредитно-модульна технологія навчання, та їх роль в процесі удосконалення підготовки фахівців у сучасному гуманітарному вищому навчальному закладі.*

***Ключові слова:** мистецька освіта, особистісно орієнтований підхід, диференційоване та проблемне навчання, ігрові, інформаційні технології, кредитно-модульна технологія навчання.*

***Аннотация.** В статье исследованы особенности внедрения личностно ориентированного подхода к педагогической подготовке будущих учителей начальной школы в гуманитарном университете в сфере художественного образования. Определены основные технологии личностно ориентированного подхода: дифференцированное и проблемное обучение, игровые, информационные технологии, кредитно-модульная технология обучения, их роль в процессе усовершенствования подготовки специалистов в современном гуманитарном высшем учебном заведении.*

***Ключевые слова:** художественное образование, личностно ориентированный подход, дифференцированное и проблемное обучение, игровые, информационные технологии, кредитно-модульная технология обучения.*

***Annotation.** In the article the features of introduction of personality oriented approach to pedagogical training of initial school future teachers in a university in the sphere of art education are investigated. Basic technologies of a personality oriented approach are determined. They are: differentiated and problem-based learning, game technologies, information technologies, credit-module technology of studies, and their role in the process of specialists' training improvement in modern higher education establishment.*

***Keywords:** art education, personality orientated approach, differentiated and problem studies, game, information technologies.*

**У державних та міжнародних документах з проблем вищої освіти** наголошується на необхідності формування нової генерації педагогічних кадрів, підготовленої до якісного забезпечення освітніх потреб особистості, розвитку її інтелектуального та культурного потенціалу [1, с. 8]. Розв'язання цієї проблеми в сучасних умовах вимагає від вчителя глибокого усвідомлення особистісно зорієнтованої парадигми освіти, творчого підходу до організації навчально-виховного процесу з дисциплін художньо-естетичного циклу, мистецької грамотності, володіння сучасними педагогічними технологіями.

Проголошуючи освіту як пріоритетну галузь внутрішньої політики держави, ці документи акцентують увагу на необхідності загального розвитку людини, її особистісних якостей, творчих здібностей, духу соціальної відповідальності. Всі зазначені аспекти становлення освіти в Україні є нині основоположними й для всієї педагогічної освіти.

**Проблема актуальності мистецької освіти у структурі професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи** розглядається в низці сучасних наукових досліджень. Значення фахової компетентності майбутнього вчителя як передумови його майбутнього професіоналізму у процесі викладання мистецьких дисциплін підкреслюється в педагогічних працях І. А. Зязюна, Л. М. Масол, О. М. Отич, Г. М. Петрової, О. П. Рудницької, Г. Я. Фешиної, Л. О. Хомич, О.Л. Шевнюк. Психологічні засади професійного формування майбутнього педагога розкривають Г. О. Балл, І. Д. Бех, В. О. Бодров, С. Д. Максименко, В. В. Моргун, В. Г. Панок, В. В. Рибалка, Б. М. Теплов. Особливості професійної та педагогічної освіти вивчаються В. П. Бехом, О. А. Бідою, Г. П. Васяновичем, О. А. Дубасенюк, В. Б. Свтухом, І. А. Зязюном, С. В. Лісовою, Н. Г. Ничкало, А. С. Нісімчуком, Л. А. Онищук, Г. Х. Яворською. Дослідження змісту, методів та засобів професійної підготовки всебічно вивчено А. М. Алексюком, В. І. Бондарем, О. О. Горською, А. Й. Капською, М. І. Шкілем, О. Г. Ярошенко. Наукові положення теорії професійного становлення педагога представляють у своїх працях Г. П. Васянович, П. М. Воловик, О. М. Пехота, М. М. Солдатенко, Л.О. Хомич. Розкриття сутності інтегративного поліхудожнього підходу у викладанні мистецьких дисциплін репрезентують С. В. Коновець, Л. М. Масол та С. О. Соломаха.

Грунтовний аналіз наукових та науково-методичних праць вище зазначених авторів дозволяє зробити висновок, що розробка проблематики мистецької освіти має місце в сучасній педагогічній науці, а вивчення теоретичних та методичних аспектів використання особистісно орієнтованого підходу до педагогічної підготовки майбутніх учителів початкових класів у гуманітарному університеті у галузі мистецької освіти потребує особливої уваги.

**Метою нашого дослідження** є висвітлення особистісно орієнтованого підходу до педагогічної підготовки майбутніх учителів початкової школи у гуманітарному університеті в галузі мистецької освіти.

**Фахова підготовка педагогів** початкової школи потребує всебічної, культурної та мистецької освіченості особистості майбутнього вчителя, формування професійно значущих знань та умінь, здатності до новаторства, творчості та самореалізації. Мистецька освіта містить потужний потенціал для навчання, виховання і розвитку професійної майстерності майбутнього педагога початкової школи і є компонентом змісту його фахової підготовки.

На основі проведеного аналізу науково-методичних праць С. В. Коновець [2], Л. М. Масол [3], О. М. Отич [4], Г. М. Падалки [5], О. П. Рудницької [6], Л. О. Хомич [7], О.Л. Шевнюк [8] визначаємо, що мистецька освіта – це освітня галузь, спрямована на розвиток у людини спеціальних здібностей і смаку, естетичного досвіду і ціннісних орієнтацій, здатності до спілкування з художніми цінностями у процесі активної творчої діяльності та удосконалення власної почуттєвої культури.

Мистецька освіта відіграє важливу роль у становленні особистості вчителя початкової школи. Саме через формування художньо-творчої активної особистості майбутнього педагога вона виступає як засіб його соціалізації, професійного становлення і зростання. Вона є складовою усіх сфер культури: матеріальної, духовної, художньої, складовою таких підсистем, як мистецтво, культура та освіта. Формуючи у процесі навчання і виховання мистецькі цінності, вона плекає духовність нації, самосвідомість суспільства.

Мистецька освіта – суспільне явище. Вона формує духовну еліту нації, в тому числі педагогічну, є основою розвитку національної культури і виступає гарантом розвитку особистості вчителя. Побудована на особистісно зорієнтованих засадах система мистецької освіти передбачає розвиток природних здібностей, творчої фантазії, оволодіння знаннями і морально-ціннісним змістом цих знань. Проблема залучення педагогічної молоді до творчості та підготовка майбутніх фахівців початкової школи набуває в цьому процесі морального змісту, оскільки за конкретними результатами творчості стоїть внутрішній розвиток особистості, формування людської гідності і самосвідомості.

Таким чином, мистецька освіта тісно пов'язана з поняттями «культура», «мистецтво», «освіта». Специфіку мистецької освіти, розглядаючи проблеми системи освіти, відзначає В. І. Луговий. Він вказує: «Якщо під освітою... слід розуміти процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, ... тоді одразу виявляється обмеженість такого поняття для опису, наприклад, художньої (музичної, образотворчої, акторської і т.д.) освіти, де знання та уміння з навичками важливі і необхідні, але недостатні. Більше того, знання тут не головні, а допоміжні, в основі ж не пізнання, а творення, продукування й освоєння художніх образів, тобто художня творчість» [9, с. 156].

Мета підготовки студентів педагогічних факультетів до забезпечення мистецької освіти учнів початкової школи полягає у формуванні готовності майбутніх фахівців до здійснення художньо-естетичного виховання молодших

школярів, формуванні особистісних і суспільно значущих світоглядних якостей фахівців, індивідуального визначення в світі мистецьких цінностей, а також активізації процесів професійного вдосконалення на шляху мистецької самореалізації, саморозвитку та самовдосконалення особистості.

Методологічне підґрунтя побудови ефективної фахової підготовки майбутнього вчителя початкової школи в галузі мистецької освіти вбачається в реалізації особистісно орієнтованого підходу. Сутність особистісно орієнтованого підходу щодо мистецької освіти полягає в орієнтації на особистісні життєві смисли людини, що навчається, врахування її мотивації, інтересів, потреб і реальних можливостей. Розвивально-виховні впливи мистецької освіти переорієнтовуються на унікальність кожного майбутнього фахівця початкової школи, і лише за таких умов індивідуалізації зростатиме мистецька чутливість вчителя, здатність бути оригінальним у думках, виразним у діяльності, неповторним у вчинках.

Важливий напрям розвитку вищої школи в Україні сьогодні – це особистісна спрямованість освіти, тобто відображення в освітньому процесі тенденції сучасного суспільства, в якому особистість людини визначається найвищою цінністю. Отже, підготовка майбутніх учителів повинна бути заснована на потребі самої особистості майбутнього педагога у постійному й різнобічному самовдосконаленні. Формування професійно-педагогічних ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкових класів повинно передбачати одночасний розвиток професійних здібностей особистості у навчально-виховному процесі.

Ми підтримуємо погляди Л. М. Масол, яка обґрунтовує концепцію відновлення педагогічної освіти України, метою якої є формування особистості вчителя, який здатний реалізувати головне завдання освіти – всебічний розвиток людини як особистості; найвищої цінності суспільства – відповідно до тієї частини культурної спадщини, з якої він спеціалізується [3, с. 6].

Особистісно орієнтований підхід визначаємо як послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. Це базова ціннісна орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожним учнем і колективом. Аналіз останніх наукових досліджень з приводу особистісно орієнтованого підходу до професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі освіти свідчить, що в цьому аспекті існує кілька напрямів: розкриття парадигми особистісної орієнтації освіти (І. А. Зязюн, А. Маслоу, С. І. Подмазін); визначення загально дидактичних засад особистісно орієнтованого навчання та виховання учнів і студентів (І. Д. Бех, О. В. Бондаревська, В. І. Євдокімова, О. С. Падалка), формування творчої особистості майбутнього вчителя (В. І. Андреева, Д. Б. Богоявленська, Н. В. Гузій, В. О. Моляко).

Формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи у галузі мистецької освіти в умовах особистісно орієнтованого підходу базується на індивідуально-творчому розвитку особистості фахівця, що передбачає не запам'ятовування та репродукування інформації, а її творчу трансформацію, знаходження в ній особистісного сенсу, формування до неї особистісного ставлення, розуміння виховної потужності художньо-педагогічних ідей, теорій, методичних рекомендацій. Таким чином, у професійній художньо-педагогічній діяльності майбутній вчитель повинен трансформувати особистісні надбання у галузі мистецтва та намагатися відкрити пріоритети особистісного ставлення до кожного учня.

Ефективність особистісно орієнтованого підходу до мистецької освіти у змісті професійної підготовки майбутніх педагогів значною мірою залежить від готовності до його впровадження на практиці. Вона має насамперед сприяти збагаченню студентської молоді інноваційними знахідками, підтримувати у них прагнення до новизни, творчості, пошуку інноваційних форм, методів та видів творчої діяльності. Останнім часом пропонується чимало напрямів оновлення, збагачення і розширення змісту мистецької освіти сучасними теоріями, відомостями з різних галузей знань. Однак, як показує практика, всі нововведення залишаються нереалізованими, якщо домінують інформативні методи навчання та залишається незмінною педагогічна технологія, яка не спрямована на розвиток особистісного досвіду учасників освітнього процесу. Впровадження нових технологій вимагає відповідної підготовки вчителя, професійне становлення якого відбувається в органічному взаємозв'язку з особистісним розвитком. Тому зрілість учителя як особистості виступає невід'ємною складовою розвитку його професіоналізму: особисті риси педагога суттєво впливають на професійну діяльність, а професійна діяльність є важливим чинником формування особистості.

Як зазначає О. П. Рудницька, «завдання особистої орієнтації зумовлюють необхідність набуття вчителем нетипових для традиційної освіти вмінь: розкривати учням переживання, особистісне бачення мистецького твору; активізувати їхні процеси переживання: «відчувати» внутрішній світ іншого, його особистісні потреби; здійснювати діалогічне спілкування: імпровізувати; бути драматургом, режисером; учасником тих чи інших педагогічних ситуацій» [6, с. 34]. Основу професійної позиції вчителя становить стиль педагогічного мислення, оволодіння яким виявляється у «зміщенні» установок із змістово-процесуальних аспектів навчання (що засвоїв, що зробив, яким чином мислить) на ціннісно-сміслові (місце, роль художнього пізнання у життєвій самореалізації учня, стимулювання процесів усвідомлення ним самоцінності мистецького твору). У такий спосіб, реформування освіти потребує з одного боку, «вчителя нової формації», а з іншого – його підготовка стає реальною тільки у межах нової освітньої парадигми особистісно орієнтованого підходу до мистецької освіти.

У практиці навчально-виховної діяльності сучасного гуманітарного вищого навчального закладу поширюються такі технології формування фахівців у галузі педагогічної освіти: диференційоване навчання, проблемне навчання, ігрові технології навчання, інформаційні технології навчання, кредитно-модульна технологія навчання, особистісно орієнтоване навчання. Реалізація цих освітніх технологій у підготовці майбутніх фахівців у галузі початкової освіти є одним з шляхів упровадження особистісно орієнтованого підходу.

Інноваційні педагогічні технології мають гуманістичну спрямованість у системі освіти, зумовлену співіснуванням і складними взаєминами в науковій педагогіці й педагогічній практиці традиційної наукової педагогіки. Інноваційні педагогічні технології належать до системи загального наукового і педагогічного знання. Вони виникли і розвиваються на межі загальної інноватики, методології, теорії та історії педагогіки, психології, соціології і теорії управління, економіки освіти. Інноваційні педагогічні технології є однією з домінуючих тенденцій розвитку людства. Розвиток педагогічної інноватики в Україні пов'язаний із масовим громадсько-педагогічним рухом, спричиненим суперечностями між суспільними потребами щодо розвитку і функціонування навчально-виховних закладів і реальним буттям навчально-виховної справи.

Формування соціально активної творчої особистості вимагає від викладачів використання нестандартних форм педагогічної взаємодії. Однією з таких форм педагогічної інноватики у вищому навчальному закладі є ігрове проектування. Гра є ефективним засобом розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця початкової школи. В арсеналі педагогічних інновацій відомі такі ігрові форми та методи: рольова гра, ділова навчальна гра, ігрові вправи, ігрові дискусії, ігрові ситуації. Практичні та лабораторні заняття проводяться як навчально-педагогічні ігри, які проектують певні педагогічні ситуації, спрямовані на формування художньо-педагогічних професійних навичок майбутніх учителів початкових класів.

Ігрове проектування – один із розповсюджених способів інтенсивного вивчення дисциплін. Його мета – процес створення або удосконалення проєктів. Для втілення цієї технології учасників заняття поділяють на групи, кожна з яких займається розробленням свого проєкту. Тему для розроблення можна обирати самостійно, або за пропозицією викладача. Ігрове проектування здійснюється з функціонально-рольових позицій, втілюваних в ігровій взаємодії. Це дає змогу детальніше виучувати об'єкт. Ігрове проектування може включати проєкти такого типу: дослідницький, пошуковий, творчий, прогностичний, аналітичний [10, с. 57–61].

Мозковий штурм, або метод психологічної активізації колективної творчої діяльності, було розроблено американським підприємцем, дослідником і психологом А. Осборном в 1953 році для отримання нових ідей. Він широко

використовується для прогнозування і планування. Сутність мозкового штурму – упорядкування, підвищення організованості і раціоналізації творчого процесу. Базується цей метод на спеціально організованій дискусії і дозволяє вислухати думку багатьох учасників одночасно. Спілкування ведеться на вербальному рівні. Це дозволяє почути і сприйняти чужу думку, вловити її нові аспекти і грані, поглянути на проблеми з іншої точки зору.

Процес мозкового штурму поділяється на два етапи:

- перший – колективна дискусія, в межах якої генеруються ідеї при абсолютній рівноправності всіх учасників та при відсутності критики;

- другий – критика і аналітика висловлених пропозицій, їх оцінка та вибір альтернативних варіантів.

Найцінніші ідеї збираються, групуються, ранжуються за ступенем важливості стосовно обговорюваної проблеми. У мозкового штурму є багато різновидів: зворотний, комбінований, тіньовий, візуальний, індивідуальний та інші [10, с. 63].

Майстер-клас використовується у багатьох вузах як форма навчання досить рідко. Найдоцільніше використання майстер-класу в якості детальної закінченої демонстрації, яка слугує моделлю для наслідування, надихає учасників на досягнення найкращих результатів. Останнім часом майстер-класи стали використовуватися в різноманітних навчальних закладах і на конференціях, де провідні спеціалісти демонструють свою майстерність учасникам конференції за допомогою методів активного навчання; вправ, модельованих і реальних ситуацій, тренінгів.

Спеціалісти з інтенсивних технологій навчання вважають майстер-клас найкращою моделлю періодичних індивідуальних занять в програмах відкритого чи гнучкого навчання. Усвідомлення майстром своєї ролі як моделі залишає учасникам більше простору для власних відкриттів шляхом експериментування чи ігрових технологій. Таким чином, програма майстер-класу призначена для того, щоб підсилити потенційні можливості учасників через розвиток поваги до майстра, довіри до нього і створення переконаності, що програма відповідає їх здібностям і потребам і сформує компетентності необхідні для власної практичної діяльності [10, с. 83].

Формувати індивідуально-творчі риси майбутнього педагога покликані особистісно орієнтовані освітні технології. Вони мають на меті розвивати індивідуальні пізнавальні здібності кожного студента, допомогти самовизначенню, самореалізації, спрямовані на формування професійної компетентності майбутнього фахівця. Нами передбачено організацію науково-дослідницької роботи на засадах особистісно орієнтованого співробітництва, де спільна діяльність студента та викладача приносить взаємну користь. На цих засадах опрацьовано та опубліковано методичні керівництва для виконання індивідуально-пошукової науково-дослідницької роботи у галузі педагогіки та методики мистецтва початкової освіти, де

враховано індивідуальні інтереси та запити майбутніх фахівців початкової школи у галузі художньої культури.

Наукова робота на засадах особистісно орієнтованого співробітництва включає студентські науково-практичні конференції з проблем початкової та мистецької освіти, семінари-практикуми, тренінги, майстер-класи з художньої творчості та опанування методів і прийомів зображення, що забезпечують майбутніх учителів початкових класів новітніми знаннями про особливості професійно-педагогічної роботи у галузі педагогіки мистецтва; діяльність гуртків з методик початкової освіти, які мають на меті сприяти засвоєнню загальнотеоретичної бази, що включає вивчення нових тенденцій у галузі психології, загальної та мистецької педагогіки у початковій школі; опанування інноваційних педагогічних технологій мистецької освіти, педагогічної практики, передового досвіду у галузі педагогіки мистецтва.

Сучасний розвиток освіти у ВНЗ передбачає активне використання нових інформаційних технологій навчання, які спрямовані на досягнення цілей інформатизації навчання на основі застосування комплексу педагогічних, інформаційних, ергономічних засобів і методик, створених і організованих на основі технічного і програмного забезпечення. З використанням інформаційних технологій можливості організації самостійної роботи студентів розширюються. Вагоме місце посідає робота з навчальними програмами, тестуючими системами та інформаційними базами даних.

Найбільш доцільним способом розробки і побудови змісту підготовки вчителя до забезпечення основ мистецької освіти учнів початкової школи за умов використання художньо-педагогічних інновацій є модульний спосіб структурування навчального матеріалу, який дозволяє систематизувати навчальний матеріал та чітко визначити обсяг знань і вмінь майбутніх фахівців; ввести рейтинговий спосіб оцінки рівня художньо-педагогічної підготовки; забезпечує організацію індивідуальної та самоосвітньої діяльності студентів, сприяє розробленню варіативних програм навчальних курсів «Методика викладання освітньої галузі «Мистецтво», «Методика музичного виховання з основами хореографії» та «Образотворче мистецтво з методикою викладання».

Особливої популярності набула технологія, яка базується на принципах рольової перспективи та імітаційно-ігрового підходу до організації навчання у курсі вивчення методик мистецької освіти, які представлені навчальними курсами «Методика викладання освітньої галузі «Мистецтво», «Методика музичного виховання з основами хореографії» та «Образотворче мистецтво з методикою викладання». Вона впливає на мотиваційну, пізнавальну, емоційно-вольову сфери особистості, стимулює розвиток активної професійної позиції, творчого стилю та педагогічної культури майбутнього вчителя. Основу технології становлять активні форми і

методи навчальної роботи, а зміст розкриває цілісність педагогічного процесу та особливості педагогічної дії. Запропонована технологія створила умови для співтворчості та співпраці у навчальному процесі, забезпечила творчу атмосферу, свободу дій кожного учасника освітнього процесу. Разом з тим участь у проектуванні та проведенні уроків з різних навчальних дисциплін початкової школи, в активному їх обговоренні та оцінці давала змогу студентам отримати позитивні бали за аудиторну роботу.

**З метою впровадження** особистісно орієнтованого підходу до формування майбутнього педагога початкової школи у галузі мистецької освіти нами удосконалено змістові характеристики процесу підготовки вчителя, визначений та задіяний потенціал навчальних психолого-педагогічних, фундаментальних та професійно орієнтованих дисциплін і впровадженого комплексу навчально-методичного забезпечення, який містить навчальні і робочі програми, курс лекцій, навчально-методичні посібники для викладача та студентів, систему критеріально зорієнтованих завдань, різнорівневі форми контролю навчальних досягнень студентів.

Впровадження особистісно орієнтованого підходу розвиває у студентів інтерес до науково-дослідницької діяльності, звичку до самостійної навчально-пізнавальної роботи, формує потребу в творчому підході до розв'язання професійних завдань. Використання інноваційних особистісно орієнтованих технологій навчання в умовах кредитно-модульної системи дозволяє: кожному студенту усвідомити себе як особистість, а отже, побачити особистісну цінність своїх майбутніх вихованців; активізує мислення студентів, формує у них позитивні мотиваційні установки щодо майбутньої педагогічної діяльності у галузі мистецької освіти; виробляє звичку активно, креативно-творчо, раціонально мислити та діяти.

1. Конституція України. – К. : Юрінком. 1996. – 80 с. 2. Коновець С. В. Образотворче мистецтво в початковій школі / С. В. Коновець. –К., 2000. – 79 с. 3. Масол Л. Підготовка вчителів до поліхудожнього виховання учнів / Л. Масол // Мистецтво і освіта. – 2009. – № 2. – С. 4–7. 4. Отич О. М. Педагогіка мистецтва: сутність та місце в системі наук про освіту / О. М. Отич // Мистецтво та освіта. – 2008. – № 2. – С. 13–17. 5. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва. Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін / Г.М.Падалка. – К. : Освіта України, 2008. – 274 с. 6. Рудницька О. П. Педагогіка : загальна та мистецька. Навчальний посібник / О. П. Рудницька. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с. 7. Хомич Л. О. Роль мистецтва у професійно-педагогічній підготовці вчителя / Л. О. Хомич // Мистецтво і освіта. – 1998. – № 5. – С.48–51. 8. Шевнюк О.Л. Культурологічна освіта майбутнього вчителя / О. Л. Шевнюк // Мистецтво та освіта. – 2003. – № 1. С. 2–7. 9. Луговий В. І. Управління освітою : Навчальний посібник / В. І. Луговий –К.: Видавництво УАДУ, 1977. – 302 с. 10. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії : Навчальний посібник / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. – К. : Українсько-Фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.

Рецензент: д.пед.н., професор С. В. Лісова.